

Ірина ОЛІЙНИК
Київ

ВІДОБРАЖЕННЯ ЕТНОКУЛЬТУРНИХ ВЗАЄМИН НА ПОДІЛЛІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПЕРІОДИКИ

У становленні етнографії Поділля важливе місце посідає друга половина ХІХ ст. Одним з напрямів діяльності дослідників, аматорів цього періоду було створення історико-статистичних, етнографічних описів населених пунктів губернії, оглядів, звітів.

На Поділлі велику роль у цьому відіграв Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет, організований у 1865 році при єпархіальному управлінні на базі Кам'янець-Подільської духовної семінарії¹. Його зусиллями було зібрано та зафіксовано значний фактичний матеріал з традиційно-побутової культури подолян. Публікацію досліджень здійснював щотижневик "Подільські єпархіальні відомості" (далі – ПЄВ). На його сторінках та й у інших періодичних виданнях з'явилося чимало статей етнографічної тематики. Оскільки аматори, краєзнавці, етнографи, що займалися дослідженням Поділля, представляли інтереси, насамперед, православного духовенства, то, зрозуміло, їх основне завдання полягало у зміцненні позицій православ'я на Поділлі на противагу католицизму, уніатству тощо. Тому багато друкованих матеріалів були присвячені темі конфесійних та національних взаємин, як на рівні ієрархічної верхівки та правлячих кіл, так і між представниками нижчих верств населення краю.

Ці матеріали, безпосередньо, мають і етнографічну цінність, бо дають можливість зрозуміти і оцінити етнографічну, соціальну, релігійну ситуацію на Поділлі, розкривають світоглядні позиції, ментальність, звичаєве право українців, взаємовплив між переважаючим корінним населенням – українцями та національними меншинами Поділля, оскільки тут проживали також євреї, росіяни, поляки. Як свідчать матеріали першого загального перепису (1897) Російської імперії, зокрема том "Подільська губернія" (т. 32, 1904 р.), корінне населення, звичайно, становили українці (80,9%). Найбільшими національними меншинами були євреї (12,2%), росіяни (5,2%), поляки (2,3%) та молдавани (0,8%). У невеликій кількості у губернії мешкали й представники інших національностей. Отже, в другій половині ХІХ ст. на Поділлі склалися умови тісних етнокультурних взаємин між українцями і мігрантами різних часів.

Велику частину публікацій періодики, особливо за 60 – 80 рр. ХІХ ст., займає тема відносин українського селянства, православного духовенства та євреїв. Автори даних статей порушують проблему ігнорування церкви великою кількістю українських селян, їх недовіру священнослужителям, згубний вплив на православне населення євреїв-корчмарів². На думку авторів публікацій найприкрішим фактом був останній, який породжував всі інші. Дослідники стверджують, що завдяки роботі православних священиків та сільських громад вдавалося хоч трохи, але протистояти випадкам пияцтва. Так, зі статей "ПЄВ" відомо, що в різних повітах губернії виникали "товариства тверезості": 1859 р. – с. Степанівка Гайсинського повіту; 1860 р. – в селах Слобода, Осіївка, Старо-Осіївка, Лугова, Стара Вербівка Ольгопільського повіту; 1862 р. – с. Білорукавка тощо³. Письмові факти свідчать, що через волосного голову і сільських старшин селяни вимагали від поміщиків вигнати зі своїх помість євреїв, які "ніби-то займаються землеробством", а насправді – живуть шахрайством і здирництвом⁴. З іншого боку – "товариства тверезості" розробили закони й для українських селян. Їм заборонялося відвідувати шинки в робочі дні, за порушення закону стягувалася "грошова пеня", а в разі неодноразового порушення передбачалося притягнення до суду, виручені ж кошти йшли на сільську приходську школу⁵. За рік – два перебування в "товариствах", як зазначають автори публікацій, у селян зріс рівень життя і достатку, а "жидівські корчми" спустошувалися,

руйнувалися, євреї тікали в сусідні села⁶. На жаль, письмові факти говорять про те, що кількість таких “товариств” поступово зменшувалася. Православні священники намагались через церковні служби та проповіді впливати на поведінку селян, але це було вкрай важко. Адже замість відвідання “храму Божого” у неділю та свята селяни поспішали на ярмарки, де знаходився будь-який привід зайти в корчму: продаж чи купівля товару, вдалі чи невдалі торги, зустріч кума-брата-свата тощо. Причому, в один такий ярмарковий день, як зазначають дослідники, деякі селяни могли “пустити на вітер” заробіток цілого тижня чи ціну всього привезеного на ярмарок⁷.

Тут-таки, поряд з негативною оцінкою діяльності євреїв та їх згубним впливом на українське селянство, автори статей ставлять в приклад єврейську конфесійну та національну самосвідомість. Адже, як свідчать факти, євреї ніколи не працювали в “святотимую” ними суботу чи будь-яке інше єврейське свято (на відміну від українців), а свої ярмарки, що припадали на ці дні, переносили до наступного християнського свята чи неділі⁸.

Дослідники, описуючи різні повіти Подільської губернії, подають аналогічні відомості про взаємини українських селян та євреїв, що говорить про типовість ситуації і аж ніяк не про упереджене ставлення авторів публікацій до єврейського населення Поділля.

Так, наприклад, етнограф-аматор І.Успенський, лише проїжджаючи Поділлям, реально змалював картини сільського життя. З його записів дізнаємось про “здирництво” і “звірства” євреїв, які обраховували сп’янілих селян, торгували горілкою в борг та під заклад, за невчасну сплату боргів подавали українців до судів і залишали останніх часто навіть без даху над головою⁹. Автор зазначає, що шинки в селах виконували ту ж саму функцію, що “для аристократів клуби”. Тут можна було побачити не лише чоловіків, а й жінок, дітей, цілі сім’ї, артіль, представників місцевої влади від старости до соцького. А під корчмою в кожному селі, як правило, жебракували 3 – 5 молодих здорових парубків, які просили милостиню не на шматок хліба, а, знову ж таки, на квартиру горілки, що й зробила їх жебраками¹⁰. Останній факт підтверджується й тим, що у XIX ст. відвідувачами шинку все частіше ставали парубки і дівчата, які раніше, за свідченням А.Свидницького, з’являлися дуже рідко. Парубки, зокрема, розпивали часто у корчмі могорич з приводу прийому до парубоцької громади нового члена. Взимку чи погану погоду у корчмі, а влітку біля неї молодь влаштовувала “музики”, тобто танці під музику¹¹.

Після багаторічної боротьби українського селянства за свої права, про що свідчать документальні факти, владою було прийнято ряд законів, які забороняли євреям орендувати сільські шинки, будь-де продавати горілку. Та вони все ж, незважаючи на заборони закону (прийнятого 14 травня 1874 року), через підставних осіб продовжували продавати горілку в шинках, скуповувати приватні будинки і суспільні шинки, продавати селянам горілку в борг, обмінювати її за речі домашнього вжитку та харчові продукти, явно занижуючи їх вартість. Парадоксально, але в цьому часто їх підтримувала та ж сама сільська влада, навіть православне духовенство¹². Іноді й самі селяни, про що неодноразово зазначається у різних періодичних виданнях, добровільно назад віддавали в оренду євреям сільські шинки, які після скасування кріпосного права належали сільським громадам. Обома сторонами складався договір, що обумовлював грошову суму, яку орендар мусив кожне півріччя передавати до громадської каси, ціну горілки, термін оренди шинку (переважно 2 – 3 роки). Орендна плата використовувалася громадою на ремонт церкви, утримання сільської школи, благодійного товариства, що функціонувало при місцевій церкві. Але більша частина доходу (а він був чималий) залишалася у єврея-орендаря¹³. Як зазначає етнограф М.Яворовський, до 1875 року сільський шинок продовжував залишатися “центром життєвої діяльності в селі”, а “горілка стала таким елементом, без якого не обходився ні один випадок в житті селянина”¹⁴. Корчма була своєрідною нотаріальною конторою. Тут оформлялися і закріплювалися могоричем всілякі договори, угоди. Часто привід випити могорич “допомагав” знайти сам єврей-корчмар. Знаючи, як завжди їх недолюбливали селяни, євреї з властивою їм “дипломатичністю” задовбували останніх, запрошуючи “розділити” радість сімейних свят (байдуже, що це євреям забороняли їх звичаєві норми, адже прибуток корчмі – понад усе)¹⁵. Так, окрім платні за горілку, селяни зносили євреям “щедрі дарунки”, бо ж “не годиться йти на свято з голими руками”¹⁶. Православне духовенство засуджувало й боролось з народними

звичаями, що супроводжувалися випиванням горілки (наприклад, весільний звичай “іти на оренду”, звичай на свято “розигри” в перший день Петрового посту “гонити шуляка”), а їх появу пояснювало впливом євреїв¹⁷. Ще категоричніше священнослужителі ставилися до святкування українцями єврейських родинних свят. У багатьох статтях були звернення до народу чинити опір євреям, відселяти їх з українських сіл тощо.

Незважаючи ні на що, становище євреїв в другій половині XIX ст. на селі залишалося стійким. Адже більшість євреїв, як зазначають етнографи, – це місцеві орендатори, що жили на цих землях давно, пов’язані між собою тісними кровними зв’язками, проявляли взаємну моральну і матеріальну підтримку, вдало вели свою “комерцію”, а отже, – фінансово міцно стояли на ногах. Саме тому українські селяни, будучи в скрутному становищі, не мали іншого вибору, як іти за допомогою до тих же євреїв. Як говорить народна приказка: “Як біда, то до жида”. Останні ж (звичайно не в шкоду собі) “виручали” селян грошовою позикою, “допомагали порадою”, чим ще більше заганяли селян у кабалу. Євреї давали позики під високі проценти, вдвічі менше платили селянам за роботу, замість грошей давали “квитки”, на які примушували їх купувати горілку в своєму шинку. Автор наводить приклади протидії безчинствам євреїв такі, як, наприклад, створення сільських банків для грошових позик селянам під невеликі проценти, подає інформацію про вже діючий такий селянський банк в с. Ольшанках Проскурівського повіту¹⁸. На жаль, це були лише поодинокі спроби звільнитися від постійної “опіки” євреїв.

Як бачимо з публікацій, відносини між українським селянством та євреями склалися дуже непрості, подекуди навіть ворожі. Як зазначають дослідники, селяни терпіли до останнього, а потім могли знищити і єврея, і його шинок; проїжджаючи по Поділлю, іноді можна було натрапити на місце пожарища, покинутий шинок тощо¹⁹.

Не оптимістичніша ситуація склалася на період другої половини XIX ст. і в містах. Тут під контролем євреїв знаходилися практично всі галузі ремісництва, міської торгівлі і промисловості²⁰. Оскільки православні ремісники не мали всіх необхідних засобів для діяльності, були змушені влізати у позики до євреїв, а за їх неможливу сплату відпрацьовували, віддаючи їм весь свій заробіток, таким чином перетворюючись з вільного ремісника на безправного раба. Для протистояння цьому в Кам’янці-Подільському, про що знаходимо відомості у багатьох публікаціях “ПЄВ”, при православному братстві була створена ремісничка школа. Її метою стало навчання різним ремеслам (столярна справа, різьба по дереву, чоботарство, вишивка та ін.) дітей-сиріт, які б у перспективі змогли створити належну конкуренцію євреям, звільнитися від їх “опіки”, працювати без їх посередництва, а отже, – чесно, кваліфіковано виконувати свою роботу і отримувати за неї плату²¹.

Виходячи з письмових фактів, свідчень дослідників, етнографів, можна стверджувати, що взаємини єврейського і українського населення Поділля були дуже тісними, але мали далеко не позитивні результати для останніх. Та навряд чи можна за все звинувачувати лише євреїв. Причиною того, що українці не могли відстояти своїх прав, а здобуті позиції дуже швидко здавали назад, часто ставали вони ж самі, проявляючи такі національні риси характеру, як, зокрема, – довірливість, доброта, наївність, щирість, щедрість. Ще однією з причин такого стану речей науковці вважають підтримку євреїв поляками-католиками, які використовували їх, як один з засобів знищення православ’я. Мова йде, зокрема, про передачу поляками в оренду євреям деяких православних церков²². Найяскравіше відбилися ці події в усній народній творчості. Одним з таких прикладів є гаївка “Жельман”²³. Вона розповідає, як єврея Жельмана – орендатора церкви – селяни просили за відповідну платню відкрити їм православний храм для Великодньої служби, а потім (що властиво українцям) ще й дякували Жельману за таку його “милість”.

У багатьох публікаціях автори констатують факти страшного знущення панів-поляків. В той час, коли селяни будували поміщицькі маєтки, їх православні церкви поляки оббудовували корчмами і віддавали в оренду євреям²⁴. Дослідники також наводять факти підпалу будинків православних священників; відбирання церковних земель та передачі їх польським панам, костелам, в оренду євреям; підкупу горілкою селян та вимагання від них лжесвідчень проти православних священників. Все це здійснювалося за наказом польської шляхти²⁵.

Очевидно, що боротьба поляків-католиків проти православного населення Поділля

здійснювалася не на рівні конфесійних розбіжностей, а проти православ'я, як прояву національної самосвідомості українців. Така релігійна й політична ситуація на Поділлі, що склалась до середини XIX ст., була спричинена насамперед 300-літнім насаджуванням католицизму, ставленням до православ'я панівних класів, як до "холопської віри", що й призвело до його занепаду, переходу в католицизм та унію великої кількості православних заможних українців. Публікації даної тематики вражають суперечливістю фактів, неоднозначним ставленням українців до поляків та їх конфесійної належності. Так, етнографи зазначають, що українці не любили "ляхів", а вже через це називали католицизм "вірою ляхською і вірою панською". Це ніяк не стосувалося польських селян, яких українці навіть не вважали "ляхами", а називали "мазурами". Польські селяни часто відвідували православні храми, а українці – костел, при цьому молячись лише українською мовою. Вони не бажали міняти православну віру на католицьку, але абсолютно байдуже ставились до різниці між ними; не знали основних православних молитов; вдома мали ікони із зображенням як православних святих, так і католицьких чи уніатських²⁶. Всі ці факти вказують на те, що зацькованим, замордованим українцям було, очевидно, не до високих релігійних субстанцій, коли вони бачили, що "пан дере, жид дере і піп не спускає"²⁷.

Найсуттєвішими ж причинами такого становища українців були аж ніяк не їх ментальність та національні риси характеру, а убогість, неосвіченість, неписьменність, незадовільне соціальне забезпечення і, як наслідок, фактична безправність трудящих мас. Так, дані вище згаданого перепису населення вказують, що на кінець XIX ст. в Подільській губернії грамотних було лише 15, 5%, з них всього 0,06% мали вищу освіту і 0,56% – середню. Серед селян, які складали 92,6% всього населення губернії не було жодного, хто би мав вищу або середню освіту. Серед неписьменних були головним чином селяни, ремісники та робітники. На жаль, ці факти, які, як на мене, є основною причиною важкого становища українців другої половини XIX ст., замовчувались авторами публікацій. І це зрозуміло, оскільки їм, як представникам офіційної російської влади, було вигідно перекладати відповідальність за всі біди українців на поляків та євреїв, тим самим прикриваючи загарбницьку політику російського самодержавства щодо українців.

Взагалі до Поділля, як до нового приєданого краю Російської імперії, нова влада ставилась з пересторогою, бо добре пам'ятала підтримку українцями польського повстання 1830 – 1831 та 1863 – 1864 рр. при спробі поляків повернути Поділля. Ні влада, ні її надійна опора духовенство, кількість якого постійно збільшувалася, не контролювали ситуацію, не знали чого очікувати від подолян, не розуміли чи його населення є більше католиками чи православними. Ці побоювання мали реальні підстави, про що свідчать документи, фольклорний матеріал, зафіксований дослідниками-етнографами тощо. Досліджуючи, наприклад, тексти і мелодії подільських колядок, щедрівок, гаївок можна простежити в них полонізми. Поряд з українськими піснями з'явилися католицькі та уніатські, що виконувалися українцями "ламанною польською"²⁸. В середині XIX ст. таких "панських коляд" (польських), як стверджують дослідники, знали і подільські селяни поряд зі своїми "мужицькими" (українськими). Тому деякі етнографи безпідставно зазначали, що українські обрядові пісні були потіснені польськими²⁹. Та варто зазначити, що це був суб'єктивний погляд. Адже відомо, що не лише українці співали польських пісень, а й польські селяни виконували численні українські колядки й щедрівки. Те саме стосується й українських гаївок, в які були привнесені лише окремі полонізми³⁰. Ці факти й давали підстави польським етнографам стверджувати, що Поділля є невід'ємною частиною Речі Посполитої. Та зафіксовані зразки фольклорного матеріалу є нічим іншим, як звичайним свідченням міжнаціональних та міжконфесійних взаємин подолян з поляками.

Зрозуміло, що явище етнокультурних взаємин в другій половині XIX ст. було характерним для всієї території Поділля, де проживали і тісно контактували поляки, євреї, українці тощо. Автори публікацій даної тематики (а переважно це були представники духовенства) відстоювали позицію офіційної влади, а тому, з політичних міркувань, бачили лише негативний вплив євреїв та поляків на українське населення. Часто у їх статтях зустрічаються суб'єктивні судження і висновки, трактування окремих випадків як масових явищ, перекручування фактів та перебільшення їх значення тощо. Крім того, у публікаціях недостатньо висвітлювалися

етнографічні особливості українців. Беручи до уваги всі ці факти, можемо стверджувати, що більшість матеріалів періодичних видань другої половини XIX ст. мають політичне забарвлення і не є об'єктивними. Тому негативну оцінку взаємин українців з представниками єврейської та польської національностей не можна вважати однозначною і сприймати, як єдино існуючий погляд, – існували й інші думки, навіть діаметрально протилежні. Та все ж, незважаючи на всі вище вказані недоліки, матеріали періодики, присвячені темі етнокультурних взаємин на Поділлі в другій половині XIX ст., мають етнографічну цінність з погляду накопичення фактичного матеріалу. Вони дають можливість зрозуміти світоглядні позиції, ментальність народу; походження багатьох звичаїв, традицій, місцевого фольклору; допоможуть пояснити, чому склалися такі непрості стосунки між українцями, росіянами, поляками, євреями в минулому та знайти причини сучасних, хоча дещо й завуальованих, міжетнічних взаємин в Україні.

¹ Учреждение Комитета для историко-статистического описания Подольской епархии // Подільські єпархіальні відомості (далі – ПЄВ). – 1865. – №13. – С.302.

² Снігурський Г. Поучение о пьянстве // ПЄВ. – 1870. – №12. – С.313 – 315.

³ Троїцький П. Желание трезвости, образование и заметка об обществах трезвости в Подольской епархии // ПЄВ. – 1862. – №13. – С.415 – 419.

⁴ Там само. – С.416.

⁵ Там само.

⁶ Там само.

⁷ Захаревич М. О торгах и ярмарках в воскресные и праздничные дни // ПЄВ. – 1864. – №17. – С.606 – 608.

⁸ Там само. – С.611.

⁹ Успенський І. Путевые впечатления проезжавшего по Юго-Западной России // ПЄВ. – 1866. – №21. – С.783 – 790.

¹⁰ Там само. – С.788.

¹¹ Боржковський В. “Парубоцтво”, как особая группа в малорусском сельском обществе // Киевская старина. – 1887. – Август. – С.772.

¹² Яворовський М. О вредном влиянии, какое производят на поселен евреи, торгующие в сельских шинках // ПЄВ. – 1875. – №10. – С.309 – 316.

¹³ Павлович О. Случай недальновидности крестьянского самоуправления // ПЄВ. – 1869. – №3. – С.121 – 126; Страничка из истории одного села // Православная Подолия. – 1908. – №8 – 9. – С.150; Путевые очерки Подолии // Киевская старина. – 1884. – Март. – С.654.

¹⁴ Яворовський М. Вказ. праця. – С.311.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само. – С.314.

¹⁷ Беседа к сельским прихожанам // ПЄВ. – 1863. – №2. – С.59 – 64; Обычай “іти на оренду” // ПЄВ. – 1881. – №48. – С.570; М.С. Местный народный праздник, именуемый “розыгры” // ПЄВ. – 1884. – №23. – С.468.

¹⁸ Павлович О. Особенность современного отношения жидовского племени к крестьянскому народонаселению // ПЄВ. – 1867. – №2. – С.42 – 52.

¹⁹ Успенський І. Путевые впечатления проезжавшего по Юго-Западной России // ПЄВ. – 1866. – №21. – С.789.

²⁰ Троїцький П. Братский ремесленный приют // ПЄВ. – 1867. – №5. – С.155 – 162.

²¹ Там само; О приюте для сирот и ремесленной школе, устроеных в Каменец-Подольске православным Иоанно Предтеченским братством // ПЄВ. – 1867. – №9. – С.317 – 319 та ін.

²² А.К. О простонародных праздничных обычаях – коляде и гаивке в Каменецком, Проскуровском и Ушицком уездах Подольской губернии // ПЄВ. – 1868. – №11. – С.343.

²³ Там само.

²⁴ Синицький Д. Религиозная сторона жизни нашего народа // ПЄВ. – 1865. – №12. – С.526.

²⁵ Кое-что о былой жизни нашего духовенства // ПЄВ. – 1866. – №19. – С.687.

²⁶ Синицький Д. Вказ. праця // ПЄВ. – 1865. – №3, 4.

²⁷ Синицький Д. Наш простолудин в отношениях своих к пастирям церкви // ПЄВ. – 1862. – №18. – С.589.

²⁸ А.К. О простонародных праздничных обычаях... // ПЄВ. – 1868. – №11. – С.340.

²⁹ Там само. – С.341.

³⁰ Там само. – С.343.